О. С. Мельникова,
аспірантка

УДК 007: 316.776.23: 070.18(477) "1960/1980"

Методи впливу альтернативних медіа (на прикладі українського самвидаву 60–80-х рр. XX ст.)

Стаття присвячена вивченню методів впливу альтернативних медіа в Радянській Україні. Дослідження проводилося на основі наукових праць зарубіжних та вітчизняних учених. Роль дисидентів у радянському інформаційному просторі досліджено в різних галузях знань, зокрема журналістиці, літературознавстві, історії.

Інформаційні повідомлення Комітету державної безпеки СРСР у 1965–1989 рр. розглянуто та проаналізовано комплексно вперше. Використано загальні й спеціальні методи, які дозволяють вивчити архівні документи. У статті проаналізовано публікації самвидаву, які були надруковані в період 1970–1989 рр.

Ключові слова: *дисидентська комунікація, інакодумство, альтернативні джерела інформації, самвидав.*

Вступ. Самвидав в УРСР виступав як альтернативний інформаційний потік, який розповсюджувався не тільки на території республіки, а й в західних країнах і США. У період «хрущовської відлиги» з'являлася інформація про права й свободи людини за межами СРСР. Для блокування альтернативних джерел інформації, у тому числі й самвидаву, Радянський Союз використовувало різні методи боротьби з інакодумством як у фізичному, так і в інформаційному просторі.

У СРСР багато уваги приділяли пропагандистській комунікації, в основі якої було масове переконання. Радянські пропагандисти спрямовували свою діяльність на корекцію чи зміни в громадській думці та масовій свідомості. Особливо, якщо це стосувалося ідеології. Вони створювали міфи, використовували непідтверджені факти [1, с. 38–39]. Наприклад, для емоційного впливу на населення в СРСР штучно створювалися так звані страхи Заходу, «холодної війни», тероризму, використовувалися «м'які» міфи про радянську міліцію, економіку, екологію, технологічні ризики в часи перебудови.

Своєю чергою, автори самвидаву (І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз) для протистояння КДБ виступали в дискусіях з марксистко-ленінських позицій, що відповідало їхньому світогляду та світогляду масової аудиторії читачів. Тому в публіцистиці самвидаву часто трапляються посилання на Конституцію СРСР, роботи В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса.

З середини 60-х рр. дисиденти перестали використовувати псевдоніми або анонімність, почали ставити підписи під власними роботами. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС та ін.). Тут висвітлювали питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження.

Самвидав як спосіб розповсюдження оригінальних творів у тоталітарній державі поділяється на «первинний», що створюється на території певної держави різними офіційними (надруковані в друкарні наклади) та неофіційними (машинопис, рукопис, фотокопії) методами, та «вторинний», або «тамвидав», який виготовлювався за кордоном та розповсюджувався в Радянській Україні. Треба зазначати, що переслідувалися як автори, так і розповсюджувачі, зберігачі провідного самвидавного журналу «Український вісник» та російського часопису «Хроники текучих событий». Деякі тексти лунали в передачах радіо «Свобода», «Голос Америки» [2, с. 20].

У 1965 р. органи КДБ зафіксували в інформаційних повідомленнях виготовлення та розповсюдження в УРСР 922 примірників листівок, листів, написів, у 1966 – 641, у 1967 – 1257, у 1968 – 1781 [3, с. 22]. Якщо протягом 1967– 1971 рр. за ст. 62 КК УРСР було притягнуто до кримінальної відповідальності 87 дисидентів, то в 1972–1973 рр. – 70 осіб. Під час обшуків було вилучено 107 машинописних і 356 рукописних документів, 118 магнітофонних бабін, 974 примірники розроблених дисидента-

© Мельникова О. С., 2014

ми документів, часописи самвидаву «Український вісник» та «Хроника текущих событий» [4, с. 503].

Самвидав виник у тоталітарній державі як альтернативне культурно-політичне явище, адже існував у культурній, політичній, філософській, духовній, літературній та медіасферах. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розглянути самвидав як альтернативні медіа в Радянській Україні 60–80-х рр., адже цей період є малодослідженим. Сьогодні роль самвидаву взяв на себе інтернет та деякі сайти на зразок WikiLeaks.

Метою дослідження є визначення методів впливу самвидаву як альтернативних медіа в українському радянському суспільстві. Поставлена мета передбачає вирішення таких *завдань*:

• дослідити підходи до визначення методів впливу;

• з'ясувати роль самвидаву як дисидентської комунікації в суспільстві;

• розглянути методи впливу дисидентів на громадську думку;

• проаналізувати провідні українські самвидавні часописи.

Використання методів масовокомунікативного впливу розглянуто науковцями в різних сферах діяльності, що формують і впливають на громадську думку. Дослідження методів медійного впливу достатньо широко представлено в науці. Серед українських учених масовокомунікативний вплив розглядали Г. Почепцов, В. Різун, В. Іванов, В. Набруско, С. Квіт, О. Коновець, З. Партико, А. Чічановський, О. Холод, Н. Непийвода, В. Корнєєв, Л. Городенко, О. Зернецька. Також дослідження цієї проблеми можна побачити в працях зарубіжних науковців Е. Аронсона, Х. Алдера, Г. Шилера, Дж. Брайанта, С. Томпсона, Р. Хариса, І. Дзялошинського, С. Кара-Мурзи, В. Назарова та ін.

Теоретичне підґрунтя статті. Масовокомунікативний вплив досліджують не так давно. Виникнення та розвиток масовокомунікативних технологій та методів характерні для періоду Першої світової війни, коли сформувалася масова аудиторія, на яку була спрямована пропаганда [5, с. 117].

Взаємовплив інформаційного та фізичного просторів очевидний. Як зазначає Г. Почепцов, дії журналістів призводять до двох наслідків, що відображають нееквівалентність цих просторів. ЗМІ можуть звеличити статус події порівняно з реальним світом та навпаки [5, с. 109]. Тому інформаційний простір може управляти фізичним.

В. Різун виділяє такі методи масовокомунікативного впливу: метод «промивання мізків», метод переконання, метод «наклеювання ярликів», методи в рекламі, метод нейролінгвістичного програмування, метод маркування мас [1, с. 149]. Л. Городенко до методів прихованого впливу медіа на громадську думку зараховує, крім названих, використання «двадцять п'ятого кадру», методи асоціацій та стереотипів, замовчування, інформаційні війни, а також пропаганду, використання національної ідеї, соціологічні дослідження [6, с. 16]. І. Дзялошинський наголошує на маніпулятивних методах та ціннісно-емоційних технологіях. До методів масовокомунікативного впливу вчений зараховує прийом семантичного маніпулювання (використання слів, що відображають основні цінності суспільства), «наклеювання ярликів», використання евфемізмів, невизначених висловів з негативним чи позитивним забарвленням, алюзій, методу історичних аналогій, перенесення негативного чи позитивного образу [7, с. 50].

Дисиденти під час опору інформаційному потоку з боку офіційної влади використовували самвидав, часописи якого не мали чіткої періодичності, накладів. Тому найчастіше для написання медіатекстів обиралися художньо-публіцистичні жанри, які ефективно впливають на громадську думку, адже «...використання емоційно забарвлених елементів застосовується журналістами для прихованого та явного впливу на аудиторію. Тонально забарвлені матеріали сприймаються читачами, глядачами, слухачами краще, ніж офіційна інформація» [6, с. 16].

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є використання якісних методів журналістикознавства (історичний, бібліографічний, журналістський аналіз тексту, контент-аналіз) [8, с. 17, 33].

Журналістську та публіцистичну спадщину українських дисидентів розглядали науковці з різних галузей знань: історії, філософії, літературознавства, мовознавства, психології, суспільствознавства, політології, культурології, журналістикознавства. Бібліографічний метод розглянуто в наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Увагу розглядуваному питанню приділяли такі дослідники історії в контексті дисидентського руху, як Л. Алексєєва, І. Майстренко, І. Клейнер, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Баран, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Б. Захаров, В. Деревінський та ін. Літературознавці й критики І. Дзюба, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Дончик, М. Ільницький, О. Обертас торкалися теми публіцистики і літературної критики шістдесятників. Особливу увагу соціальній комунікації приділяють соціологи та філософи, як зарубіжні (М. Вебер, Т. Парсонс, Н. Луман, Х. Абельс, Х. Арендт), так і українські (Є. Бистрицький, Є. Більченко, Т. Гундурова, А. Єрмоленко, В. Єрмоленко, М. Попович).

Історичний метод ми використовували під час обробки листів, документів, часописів самвидаву, мемуаристики, історичної літератури.

Журналістський аналіз тексту було застосовано з метою визначення специфіки тематики і жанрів самвидавних часописів 60–80-х рр., що зберігаються у приватних архівах В. Чорновола, видавництва «Смолоскип».

Контент-аналіз інформаційних повідомлень КДБ УРСР допоміг визначити методи інформаційної боротьби дисидентів з домінантною інформаційною моделлю в країні, методи впливу на громадську думку.

Результати дослідження можуть бути використані під час підготовки лекцій з дисциплін «Історія журналістики», «Теорія та історія соціальних комунікацій», «Публіцистика».

Джерела фактичного матеріалу. Український самвидав недостатньо досліджено в журналістикознавстві, тому існує потреба розглянути його в контексті дисидентської комунікації в суспільстві. Об'єктом виступають провідні самвидавні часописи («Український вісник», «Пороги», «Кафедра»), в яких друкувалися видатні публіцистичні виступи, художні твори, правозахисні документи, а також архівні матеріали Галузевого державного архіву СБУ. Відповідно предметом дослідження є методи впливу альтернативних медіа на прикладі самвидаву як альтернативного джерела інформації в Радянській Україні (1960–1980).

Результати й обговорення. Розвиток часописів самвидаву представлений двома періодами в Радянській Україні: з середини 60-х рр. до репресій 1972 р., коли набули популярності журнал «Український вісник» та поодинокі неперіодичні видання; у другій половині 80-х рр., коли під час перебудови дисиденти-політв'язні починають масово повертатися в Україну із заслань та таборів. У цей час відновлюються провідні самвидавні журнали, створюються нові нелегальні видання. Розповсюджувалися машинописні журнали «Український вісник» (ред. В. Чорновіл), «Кафедра» (ред. М. Осадчий), «Пороги» (ред. І. Сокульський).

«Український вісник» мав два періоди свого існування: перший (1870–1972), коли журнал виходив нелегально, і другий (1987–1989), коли часопис (з 11 номера) став друкованим органом Української гельсінської спілки і громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Видання виступало як опозиційна до влади преса, друкувало матеріали про боротьбу за незалежність України, демократичні принципи, національну ідею. У числах журналу порушувалися проблеми, які замовчувала влада. Насамперед це обмеження прав українців, ув'язнення представників інтелігенції, русифікація, порушення свободи слова та інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії в Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо. У цей час розпочалася пропагандистська кампанія влади проти часописів.

«Український вісник» готувався у вигляді машинопису з фотоілюстраціями. Його перевозили за кордон чи в інші міста України, зокрема в Київ, Одесу, Дніпропетровськ. У структурі видання були постійні рубрики на кшталт «Хроніка», «Українські політв'язні в тюрмах і таборах», «Документи українського самвидаву», в яких висвітлювалися події дисидентського руху. Журнал «Український вісник» широко відображав проблему репресій української інтелігенції, захищаючи таким чином громадянські права українців.

Не всі автори «Українського вісника» мали журналістську освіту, тому матеріали були написані як в публіцистичному, так і в науковому стилі. Влучні заголовки, підзаголовки, врізи, коментарі, виноси зацікавлюють або інтригують читача, підтверджують професійність авторів і членів редколегії часопису. Суспільно-політична тематика відображалась у публіцистиці В. Чорновола, Я. Дашкевича, П. Скочка, Є. Сверстюка, В. Шевченка, М. Муратова, Л. Лук'яненка, Б. Гориня, М. Гориня, В. Барладяну. Провідною темою була правозахисна. Ідеї публіцистів про суверенітет та незалежність України, державну українську мову, демократичний політичний режим були стрижневими в часописі. Редколегія та автори видання боролися за створення національної преси в Україні, свободу слова й творчості. Крім того, на сторінках журналу висвітлювали недоліки радянської преси, друкували огляди. У 80-ті рр. редактор В. Чорновіл опублікував матеріали, які були присвячені словесним баталіям між «Українським вісником» та радянськими виданнями.

У літературних відділах часописів «Український вісник» та «Пороги» друкували твори дисидентів, політв'язнів та інших постраждалих від тоталітарної держави XX ст. За мету члени редколегій ставили реабілітацію творчості українських письменників і поетів та її популяризацію.

«Кафедра» – науково-популярний та літературно-мистецький журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Готували видання як самвидав у Львові, Одесі, Харкові та Сумах. Автори вели хроніку культурних подій, порушували проблеми мови, національної символіки, міжнаціональних відносин. Постійні рубрики включали дискусії на проблемні теми, поезію, спогади дисидентів, публікації щодо мовного питання, огляд офіційної

преси, хроніку подій у часи перебудови тощо. Кілька матеріалів було присвячено В. Стусу. Редактором часопису був М. Осадчий. Цікавим є те, що деякі тексти подавали у вигляді бесіди, полілогу або колективного інтерв'ю, метою яких було знайти істину за допомогою дискусії.

«Пороги» – альманах літературного, мистецького, громадського життя, «товстий» журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Виходив у 1988–1989 рр. у Дніпропетровську. У ньому було висвітлено проблеми міжконфесійних відносин, мови, збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, освіти. Головним редактором був І. Сокульський. Тут друкували листи Л. Лук'яненка, Ю. Бадзя, Є. Сверстюка, «Маніфест шістдесятників», матеріали з історії мистецтва Придніпров'я тощо. Однак значну частину журналу займають поезії та проза, яка була вперше оприлюднена на сторінках саме цього видання.

Дисиденти особливу увагу приділяли демократичним цінностям та правам, свободі слова, плюралізму думок. Серія публікацій з'явилася в журналі «Український вісник». Система поширення нелегальної інформації (листівок, часописів, газет-одноденок, бюлетенів) стала більш розгалуженою, матеріали поширювалися й під час мітингів, масових зборів людей. З'являлося дедалі більше авторів, які підписувалися власним іменем. Як зазначає Г. Почепцов: «Люди є носіями ідей, тому люди і виступають у ролі медіа. Тільки інформаційні технології дозволяють розширити коло одержувачів цієї інформації, а джерело в будь-якому випадку складається з однієї людини: і коли ми маємо справу з усним спілкуванням (кухня, як приклад), і коли спілкування стає масовим» [9, с. 392].

Отже, дисидентська комунікація створювалася та поширювалася як в окремих осередках, зокрема в Києві та Львові, що фігурували в справі КДБ «Блок», так і по областях УРСР за допомогою спецкорів самвидавних часописів, розповсюджувачів листівок, написів на стінах державних установ, поштамтах тощо. Повідомлення самвидаву про репресії інтелігенції, політв'язнів передавали на радіо «Свобода», «Голос Америки», відправляли до інформаційного агентства «Рейтор», до преси країн Західної Європи та США. За допомогою самвидаву дисидентська комунікація розповсюджувалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій.

Висновки. Дослідження методів впливу альтернативних медіа на прикладі журналістських текстів самвидаву дає цікаві та корисні результати, допомагає передати досвід минулих років. Адже тема перебуває на межі наук: історії та теорії журналістики, історії України, літературознавства, соціології, політології, соціальних комунікацій тощо.

Дисидентська комунікація як альтернативне джерело інформації в СРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії, зіткнення з домінантною моделлю інформації, впливала на радянський інформаційний простір. Методи впливу самвидаву на громадськість виявилися результативними (створення громадських, правозахисних рухів, політичних організацій тощо).

Медіатексти українських дисидентів несли альтернативні потоки інформації і нових знань, зокрема, з історії, літератури, мистецтва, філософії, релігії. Ю. Габермас дослідив, що в закритому суспільстві дисидентський, або опозиційний, рух призводить до репресій з боку влади в публічному просторі [10]. Самвидав як відображення інакодумства в тоталітарному суспільстві впливав на масову аудиторію під час переходу з приватно-публічної до публічної сфери. А. Грамші писав про втрату державної гегемонії як процесу зміни громадської думки та свідомості кожного громадянина, трансформації його світу символів, культурної основи суспільства, на чому заснована колективна воля до збереження порядку. Тому дисидентська інтелігенція є головним чинником у визначенні й підриві гегемонії, адже саме її представники створюють і поширюють у суспільстві ідеології [11].

За тридцять років існування дисидентського руху в СРСР було збагачено інформаційну мережу та закріплено зв'язки з міжнародними інформаційними агентствами, пресою, різноманітними фондами, міжнародними організаціями з прав і свобод людини. Під час перебудови в Радянській Україні мітинги, демонстрації та інші форми волевиявлення народу було організовано дисидентами, колишніми політв'язнями (В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін.). Тому дисидентський рух, зокрема засоби, канали дисидентської комунікації та нові тексти самвидаву, для того часу мали неабиякий вплив на суспільство та громадську думку.

Журналістські та публіцистичні твори самвидаву повинні вивчати студенти-журналісти. Система аргументів, переконливість публікацій, образність на змістовому рівні, добір різноманітних фактів показують майстерність та хист авторів медіатекстів, зокрема В. Чорновола, В. Мороза, Є. Сверстюка, В. Барладяну, Б. Гориня, М. Гориня, М. Осадчого, М. Плахотнюка, І. Світличного, І. Сокульського, Л. Лук'яненка. Багата стилістика, чітка архітектоніка, дотриманість жанрів у публікаціях свідчать про професіоналізм, ерудицію дисидентів. Як професійні комуніканти, автори самвидаву використовували методи впливу у своїх емоційно насичених, полум'яних публіцистичних та

журналістських виступах. Зокрема, спрацьовували методи переконання, асоціацій, інформаційної війни, історичні аналогії, перенесення негативного чи позитивного образу, використання національної ідеї, що сприяло зміні цінностей у суспільстві.

Самвидав як альтернативне медіа за 30 років свого активного існування в УРСР, незважаючи на перешкоди, репресії проти дисидентів, зіткнення з домінантною моделлю інформації, мав достатній вплив на радянський інформаційний простір. Його методи інформаційного протистояння з офіційними ЗМІ тоталітарної держави перспективні для подальшого дослідження.

1. *Різун В. В.* Теорія масових комунікацій : підручник / В. В. Різун. – К. : ВЦ «Просвіта», 2008. – 260 с.

2. *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років) : монографія / Олесь Обертас ; [передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича]. – К. : Смолоскип, 2010. – 300 с.

3. *Політичні* протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / [упор. В. М. Даниленко]. – К. : Смолоскип, 2013. – 736 с. : іл.

4. *Дерев'янко І.* Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи / І. Дерев'янко. – К. : Либідь, 2012. – 572 с.

5. *Почепцов Г. Г.* Медіа: теорія масових комунікацій : навч. посіб. / Г. Г. Почепцов. – К. : Альтерпрес, 2008. – 403 с.

6. *Городенко Л. М.* Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Л. М. Городенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2003. – 19 с.

7. *Дзялошинский И. М.* Манипулятивные технологии в масс-медиа / И. М. Дзялошинский // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10 : Журналистика. – 2005. – № 1. – С. 29–54 ; № 2. – С. 56–75.

8. *Різун В.* Методи наукових досліджень у журналістикознавстві : навч. посіб. / В. Різун, Т. Скотникова. – К. : Преса України, 2008. – 144 с.

9. *Почепцов Г.* Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації / Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.

10. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие [Електронний ресурс] / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. ; под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова]. – С.Пб : Наука, 2000. – 380 с. – URL: http://www. labirint.ru/books/76053/.

11. *Грамши А.* Тюремные тетради [Електронний ресурс] / А. Грамши. – М. : Политиздат, 1991. – URL: http://eot.su/node/5638.

Подано до редакції 15. 10. 2014 р.

Melnykova Olena. Methods of impact of alternative media (based on the Ukrainian samizdat in the 60–80-th of XX century).

The article deals with the investigation of methods of impact of alternative media in the Soviet Ukraine. The researches were conducted on the basis of scientific works of foreign and domestic scientists. The role of dissidents in the Soviet information space is investigated in different fields of sciences, in particular, in journalism, literary criticisms, history.

The informational messages of the State Security Committee of USSR from 1965 for 1989 are examined and analysed completely for the first time. It offers a well grounded framework of general and special methods which enable the most complete and versatile analysis of the archival documents. The author analyzes the improvement of publications of samvydav, which were published during the period from 1970 till 1989.

Keywords: dissident communication, nonconformity, alternative source of information, samizdat.

Мельникова Е. С. Методы влияния альтернативных медиа (на примере украинского самиздата 60–80-х гг. XX ст.).

Статья посвящена изучению методов влияния альтернативных медиа в Советской Украине. Исследование проводилось на основе научных трудов зарубежных и отечественных ученых. Роль диссидентов в советском информационном пространстве исследуется в различных областях науки, в частности журналистике, литературоведении, истории.

Информационные сообщения Комитета государственной безопасности СССР с 1965 по 1989 гг. впервые рассматриваются и анализируются комплексно. Использована система общих и специальных методов, которые позволяют изучить архивные документы. В статье анализируются публикации самиздата, которые были опубликованы в период с 1970 по 1989 гг.

Ключевые слова: диссидентская коммуникация, инакомыслие, альтернативные источники информации, самиздат.